

Јована Диковић

Етнографски институт САНУ,
jovana.dikovic@ei.sanu.ac.rs

Јадранка Ђорђевић Црнобрња

Етнографски институт САНУ,
jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

Сива зона закона и праксе – пример дечјег додатка*

У раду се анализира утицај института дечјег додатка на обликовање наследно-имовинских односа током периода социјализма и постсоцијализма. Упоредо се сагледавају односи између појединаца и појединих друштвених и државних институција у два назначена периода, и то кроз призму социоекономске несигурности. У том смислу, у раду

Кључне речи: институт дечјег додатка, неаследно-имовински односи, социоекономска несигурност, стратегије сналажења.

показујемо на који начин појединци користе институт дечјег додатка као стратегију за превазилажење несигурности. Показало се да услед недовољне асистенције државних институција дечји додаток постаје прагматична стратегија превазилажења несигурности. Уједно закључујемо да постоји диспарат између закона који се одосе на дечји додаток и њихове примене у пракси, што отвара могућност да дечји додаток утиче на регулисање наследно-имовинских односа.

Увод

Дечји додаток, као део социјалне политике, не представља уобичајан антрополошки интерес. Међутим, уколико се тај институт посматра кроз призму социоекономске, политичке и егзистенцијалне несигурности, може да буде важан индикатор многих ствари, од индивидуалних стратегија за превазилажење

* Овај текст је једним делом резултат рада Јадранке Ђорђевић Црнобрња на пројекту *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“*, бр. 46017, а другим делом је резултат рада Јоване Диковић на пројекту *Културно наслеђе и идентитет*, бр. 177026. Оба пројекта се реализују у оквиру Етнографског института САНУ и у целости су финансирана од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС.

несигурности, преко измене социјалне, економске и популационе политике, до ширих политичких промена. Управо је речено повод да размотримо какве је индивидуалне праксе и имовинско-наследне односе тај институт подстрекао, и то у периоду социјализма и постсоцијализма. Предмет истраживања је, просторно гледано, лоциран на подручје града Врања и околна села, с једне стране, и на подручје села Гај, с друге стране.¹ У хронолошко-просторном смислу, Врање и околна села представљају базу за анализу наведених искустава из времена социјализма и постсоцијализма, а село Гај – за она из периода након политичких промена које су наступиле после 2000. године. Показало се да су период социјализма и постсоцијализма нарочито погодни за истраживање поменуте тематике, јер их карактеришу дијаметрално супротни политички, економски и друштвени процеси (v. Поповић ед. 1991, Болчић ед. 1995). „Упркос томе што је социјалистички систем мучила неефикасност, несташица, као и проблеми дистрибуције, то је у исто време била и социјална држава. Становање, образовање, медицинска нега, храна били су највећим делом субвенционисани, а држава је обезбеђивала потпуну запосленост, породилске бенефиције и јефтину бригу о деци“ (Hollos and Bernardi 2009, 320). Период након 2000. године карактерише урушавање социјалне државе и општи колапс претходног система, на чијим крхотинама покушава да настане нови либерално-демократски поредак.

Будући да нагле промене система, као и сталне политичке и економске кризе, могу да изазову несигурност појединаца (Hollos and Bernardi 2009; Johnson-Hanks 2005; Hamilton et al. 2003), контекст несигурности, перцепција сигурности/несигурности и начини превазилажења несигурности бивају у фокусу овог рада. „Несигурност подразумева препознавање промене и свест о томе да стање ствари није статично; оне се могу променити драстично, на боље или на горе“ (Boholm 2003,167). Препознавање несигурности такође подразумева и деловање: „Несигурност утиче на то да људи када осете да су њихови животи, њихово здравље, или опште благостање угрожени, организују многобројне стратегије сналажења, политичку, верску, или економску мобилизацију или комбинацију тих активности“ (Ibid, 168). Појединци процењују несигурност „на основу емских, локално дефинисаних вредности и интереса“, али такође и на основу општих видљивих последица које нека природна или друштвена појава оставља на ширу популацију (Boholm 2003, 161). Тако несигурност „никада није само субјективна нити само објективна“, већ је контекстуална (165).

Укратко, у раду настојимо да објаснимо везу између институције дечијег додатка и индивидуалне перцепције (v. Boholm 2008) материјалне и социјалне несигурности у времену социјализма и постсоцијализма.

¹ Избор просторног оквира је случајан утолико што су ауторке овог рада обављале своја теренска истраживања у поменутим срединама са намером да прикупе теренску грађу за писање својих докторских дисертација. Тема се такође наметнула сасвим случајно, јер су обе ауторке током свог теренског рада установиле да дечији додаток, као наизглед спорадичан институт, утиче на регулисање имовинско-наследних односа и подстиче појединце да прибегавају одређеним стратегијама превазилажења несигурности.

Институција дечјег додатка

У овом делу бавићемо се најважнијим аспектима института дечјег додатка у периоду од друге половине двадесетог до првих деценија двадесет првог века. У том смислу, подаци попут висине износа дечјег додатка, критеријуми за селекцију потенцијалних кандидата, као и однос самих корисника према овој врсти социјалне помоћи или институцији у ширем смислу, представљају важне показатеље праваца трансформације не само социјалне политике него и целокупног политичког система земље.

Центри за социјални рад, као и социјални радници који врше административне послове и финансијско обезбеђивање уговорених лица, имају улогу „уличних бирократа“ („street-level bureaucrats“), како их назива Липски (Lipsky 1980). Грађани се преко њих директно упознају са владиним мерама и различитим политикама. Деловање „уличних бирократа“ представља, заправо, највећи део јавних активности на локалном нивоу (Lipsky 1980, XIX-XX).² У даљем тексту настојимо да покажемо примере стратегија које појединци употребљавају како би остварили право на дечји додаток. Из њих се може видети како се динамична интеракција корисника дечјег додатка са државним институцијама остварује преко посредника, тј. Преко „уличних бирократа“. Кроз саму њихову интеракцију примећују се трансформације политичког система, тј. прелазак из социјализма у либералну демократију. Из те интеракције такође се може запазити сасвим другачија перцепција државних институција од стране корисника, као и флексибилнији однос према државним институцијама. Они их не доживљавају као строго дефинисане системе, већ као *живе организме* чијим се законским критеријумима корисници прилагођавају ради остваривања сопствених циљева и омогућавања веће инклузивности института дечјег додатка, што то не значи да се они и повинују тим критеријумима.

Међутим, пре свега је неопходно да сагледамо најважнија обележја закона о дечјем додатку који је био у примени у периоду социјализма, како би се разумеле кључне системске разлике између тог и данашњег закона.

У периоду до 2002. године, односно све док није ступио на снагу ЗФППД,³ основни параметри по којима се одређивало право на дечји додаток били су: просек личног дохотка подносиоца захтева и његовог брачног партнера, величина домаћинства у којем подносилац живи и редослед рођења детета за које се захтев подноси.⁴ Из разговора са запосленима у поменутом одсеку долазимо такође до податка да су у том периоду постојале четири групе корисника дечјег додатка. Висина примања представљала је основни параметар према којем су појединци разврставани у одређену групу корисника дечјег додатка. Запослени у *Одсеку за дечју бригу* уједно напомињу да су закони који су били актуелни до 2002. године били повољнији за стицање права на дечји додаток у односу на оне који су данас у примени. Другом речју, критеријуми нису били тако ригорозни по

² Интеракције са „уличним бирократама“ одвијају се на местима на којима се грађани директно суочавају с политиком владе посредством основних судова, школе, здравствени центри, општине, социјални заводи, полицијске станице и томе слично.

³ ЗФППД је скраћеница коју користимо у раду за Закон о финансијској подршци породици са децом.

⁴ Према речима руководиоца Одсека за друштвену бригу о деци, који се налази у оквиру Секретаријата за управу у Врању. Разговор је вођен августа 2004. године.

питању поседовања непокретне имовине од стране подносиоца захтева за дечји додаток.⁵ Могли бисмо да закључимо да се у периоду до 2002. године право на ову врсту помоћи лакше стицало у односу на ситуацију коју бележимо данас. Међутим, у даљем делу текста се кроз примере показује какав је реалан однос између закона и праксе добијања дечјег додатка.

Навели смо да су након 2002. године реформе система социјалне заштите ишле у правцу све већег поштравања критеријума и покушаја усмеравања помоћи онима којима је она заиста потребна. Тако је и институт дечјег додатка дефинисан, пре свега, као социјална помоћ, намењена најугроженијим категоријама становништва. Од 2005. године почеле су реформе у правцу административне децентрализације система социјалне заштите, али се највећи део социјалне заштите још увек обезбеђује на државном нивоу (Станковић, Арсић 2011). Тако републички буџет обезбеђује око 90% укупних средстава за социјалну заштиту, и тај ниво власти је надлежан за накнаде које су директно или индиректно намењене обезбеђивању минималне социјалне сигурности, као што су социјална помоћ и дечји додаци (Магковић 2006, 25). Са друге стране, саме општине као и невладине организације имају могућност суфинансирања дечјег додатка и повећања његовог укупног износа на нивоу општине.

По ЗФППД усвојеном 2002. године и допунама закона из 2005. и 2009. године (*Службени гласник РС* бр. 16/2002, 115/2005 и 107/2009),⁶ право на дечји додаток може да оствари један од родитеља за првих четворо деце, и то док дете не наврши 19 година живота, уколико је у својству редовног ученика (члан 17. ЗФППД-а 16/2002). Када је реч о критеријумима за подносиоце захтева, прописује се да подносилац нема непокретности, осим одговарајућег стамбеног простора; уколико је пак регистровани пољопривредник, прописано је да нема непокретности и земљиште које превазилази 2 ха по члану породице (члан 6. ЗФППД 16/2002). Поред ових имовинских критеријума, уведени су јединствени финансијски критеријуми за све потенцијалне подносиоце захтева. Тако је законски минимум зараде за све потенцијалне подносиоце захтева за 2012. годину био износ до 7,761 динар на нивоу целог домаћинства, а за регистроване пољопривреднике је цензус за остварене приходе од пољопривреде био 5,49 динара по члану домаћинства (члан 19. ЗФППД 16/2002). Редовни износ дечјег додатка у новембру 2012. године износио је свега 2,450 динара, а висина увећаног износа⁷ била је 3,184 динара (члан 14. и 17. ЗФППД 16/2002).

И поред тога што имовински критеријуми дозвољавају потенцијалним подносиоцима захтева – пољопривредницима да поседују земљиште које не прелази 2 ха по члану домаћинства, цензус који је прописан за приходе од пољопривреде – свега 5,49 динара по члану породице – готово је немогуће не прећи, чиме се, парадоксално, значајно умањују њихове шансе за добијање дечјег додатка. Кроз касније примере испоставиће се да је слична ситуација била и у периоду социјализма, због чега су људи такође прибегавали различитим

⁵ Закон о дечјој заштити и самоуправним интересним заједницама дечје заштите, *Службени Гласник СРС* бр. 48/74.

⁶ Ове допуне нису од значаја за нашу тему, па се стога позивамо на чланове Закона који је усвојен 2002. године.

⁷ Износ дечјег додатка увећава се за 30% за следеће категорије: самохране родитеље, хранитеље, старатеље и родитеље деце са сметњама у развоју.

стратегијама како би би институт децјег додатка учинили инклузивнијим.

Да би се стекла комплетна слика о контексту, затим о односу корисника према социјалним институцијама и децјем додатку, као и о искуствима испитаника, неопходно је да покажемо све примере како бисмо упоредили перцепцију закона и имовине са праксом добијања децјег додатка у социјализму и постсоцијализму.

Контекст, реформе и стратегије за добијање децјег додатка у периоду социјализма и постсоцијализма на примеру Врања

Град Врање је у периоду социјализма представљао важно индустријско место, и то не само на локалном, него и на државном нивоу (СФРЈ).⁸ Тамо су биле сконцентрисане дуванска, текстилна, дрвна и метална индустрија (Стаменковић 1995). Све поменуте гране су у периоду социјализма пружале велику могућност запослења. Тако је у Врању у том периоду највише становника било запослено управо у индустрији (Стаменковић 1995, 112). Међутим, колико је индустријска производња омогућавала пораст животног стандарда становништва овог краја, утолико је имала негативан утицај на пољопривреду, односно – на њен даљи развој (Стаменковић 1995, 112, 132). Пољопривреда је у овом крају углавном аутаркична (Стаменковић 1995, 132-133). У контексту овог рада сматрамо важним истаћи и то да су пољопривредна имања у овом крају мала и средње велика (у просеку износе 5 ha). Велика имања (7 ha – 9 ha) представљају праву реткост – истичу испитаници. Они наведено доводе у везу са деобама имања и имовине, као и породица (заједничко домаћинство оца и ожењених синова), до којих је долазило непосредно након Другог светског рата (Ђорђевић Црнобрња 2011). Приноси са имања које је мало или средње велико нису могли да буду високи, одн. толики да би породица која је живела од пољопривреде имала неку нарочито велику зараду. Изузетак представљају оне породице које су имале адекватну механизацију, која им је омогућавала да имају веће приносе са имања. Чињеница је да су се након отварања великих индустријских погона у Врању многи појединци, који су раније живели искључиво од пољопривреде, запослили у индустрији (Стаменковић 1995). Тако су имали додатну зараду и могућност да модернизују пољопривредну производњу, али и да обезбеде себи и својој породици виши животни стандард. Свакако да је имање свима који су зараду стицали углавном или претежно од пољопривреде било од великог економског значаја, пружало им материјалну сигурност. У том погледу је разумљива тежња појединаца да имање на којем су радили наследе, односно, да оно постане њихова својина након смрти родитеља. С обзиром на то да се у врањском крају имовинско-наследни односи регулишу углавном у складу са обичајноправним правилима и схватањима које карактерише патрилинеарна трансмисија наследних добара, не чуди да су власници пољопривредних имања мушкарци. Обичајно право налаже да оца наследи син, односно синови, с тим да предност има онај син који је живео у заједници са оцем и мајком (Ђорђевић Црнобрња 2011). Судећи по пракси коју затичемо на терену, наследни односи се регулишу у складу са

⁸ Врање представља административни, здравствени и културни центар Пчињског округа и данас. Појединости у вези са начином организације градске власти, историјом и културом града Врања могу се пронаћи и на интернет страници: <http://www.vranje.org.rs>

поменутиим правилом. Тако син који је остао да ради и живи на пољопривредном имању наслеђује целокупно имање или већи његов део (кућа са окућницом обавезно улази у тај већи део) (Ђорђевић Црнобрња 2011, 98–135).

Са друге стране, имамо оне појединце који живе и раде у граду. Они су у периоду социјализма имали сигуран посао и загарантовану плату, која им је омогућавала да својој породици и себи обезбеде виши животни стандард у односу на оне појединце који су у том периоду живели од пољопривреде. Испитаници уједно наводе да су људи у граду живели лагодније у односу на појединце и породице које су живеле на селу. Живот у граду фигурирао је у свести појединаца као нешто чему свако треба да тежи, јер су тамо услови живота бољи. Али то још увек не значи да су модели који су постојали у свести појединаца одсликавали реалност живота у граду. Очигледно да су слике у свести појединаца настајале на основу иделатипског модела који претпоставља дихотомију између села и града, а који свакако има везе са чињеницом да се у том периоду настојало да се индустријализацијом и урбанизацијом модернизује живот у граду, док се модернизацији руралних насеља у околини Врања није полагала нарочита пажња (Стаменковић 1995).⁹ У сваком случају, у Врању у периоду социјализма можемо пратити релативно стабилну економију (Стаменковић 1995), која је код појединаца стварала осећај материјалне и социјалне сигурности. Претпостављамо да је тај осећај био присутан углавном код појединаца који су живели у граду, јер није постојала опасност од отказа, инфлације и томе сличног. Притом је појединцима био загарантован лични доходак који се усклађивао са трошковима живота. Такав став испитаника доводимо у везу са тада присутном социоекономском политиком државе, која је, користећи одређене механизме (закони о здравственој и социјалној заштити, рецимо), настојала да код појединаца иницира, између осталог, поверење у државу и њене институције. Међутим, појединци који су живели на селу нису имали осећај сигурности у том погледу, поготово не они чија се годишња зарада базирала само на приносима од пољопривреде.

Повећан степен социоекономске несигурности код појединаца који живе на селу може се приметити деведесетих година двадесетог века, а разлог за то треба тражити у наглом паду животног стандарда свих становника, као и у појави „враћања на село” оних појединаца који су живели у граду. У том периоду је могуће говорити о појави социоекономске несигурности и код градског становништва (*Политика* 2006: 14) Можда би било прикладније казати да је несигурност код градског становништва, поготово код оних појединаца и породица које су због затварања индустријских погона остале без посла и зараде, била изразитија у односу на оне појединце и породице које су у том периоду живеле од пољопривреде.

Навели смо да у врањском крају у периоду постсоцијализма бележимо појаву „враћања на село”: појединци који су остали без посла или су били у пензији настоје да обезбеде додатне приходе за живот тако што се баве повртарством на селу. Међутим, такво чињенично стање ствара додатан осећај имовинске несигурности код појединаца који су све време живели и радили на селу. Они су се почели прибојавати да ће брат који живи у граду тражити да

⁹ Амбуланте су почеле да раде у појединим селима тек од осамдесетих година двадесетог века, када су уложена и средства у реновирање појединих основних школа.

наследи један део имања на селу. Притом наглашавамо да су појединци имовину од велике економске вредности, као што су имање и кућа на селу, најчешће стицали управо путем наслеђивања.

Пракса показује да је постојање имовинске и социоекономске несигурности код појединаца утицало на начин регулисања наследних односа, али и на проблем обезбеђивања финансијске подршке породици преко дечјег додатка. У наставку настојимо да образложимо везу између (не)наслеђивања пољопривредног имања и примања дечјег додатка.

Запослени у Одсеку за дечју бригу у Врању наводе да су у периоду социјализма дечји додаток примале углавном оне породице у којима је био запослен само један члан и које су имале више од једног детета. Уједно додају да су корисници ове врсте социјалне помоћи били претежно грађани ромске припадности. Судаћи према подацима поменутог одсека, појединци који су живели од пољопривреде такође нису подносили захтев за дечји, иако им је по закону то било омогућено. Такву ситуацију образлажу тиме што је цензус увек био тако постављен да је онима који су живели од пољопривреде било готово немогуће не прећи га. Тако се испостављало да појединци који су у периоду социјализма и постсоцијализма живели од пољопривреде нису могли да остваре право на дечји додаток. Таква пракса је утицала, између осталог, на то да се код испитаника оформи схватање да онај ко поседује пољопривредно имање, или чак један његов, део нема права на дечји додаток. Наведено схватање испитаника можемо тумачити као непознавање законске регулативе. Међутим, сматрамо да ту није у питању само (не)познавање законске регулативе, већ начин на који се она тумачи и користи.

Пракса коју смо евидентирали на терену показује да су на дечји додаток могли рачунати само они појединци чија су примања била испод законског максимума, уколико уједно нису поседовали непокретност било које врсте. Стога су сви они који су желели да остваре право на дечји додаток настојали да не поседују непокретности било које врсте, што није представљало проблем оним појединцима који су живели у граду, у кући својих родитеља, као ни онима који су живели у становима који су били у државној својини. Проблем је могао да настане уколико је неко у периоду када је примао дечји додаток дошао у ситуацију да наследи очеву или мајчину заоставштину. Појединци су у таквим ситуацијама, у намери да не изгубе право на дечији додаток одлагали оставинску расправу све док је то било могуће, односно, све док су примали дечји додаток. Међутим, имамо такође примере који показују да појединци нису наследили део очеве заоставштине који им по закону припада са образложењем да су примали дечји додаток. Када анализирамо такве примере, видимо да је на то да не наследе део очеве имовине утицало схватање да су се они *одрекли* свог дела наследства када су подносили захтев за дечји додаток. Чињеница је да су они тада подносили *изјаву о непоседовању непокретности*, а не *изјаву о одрицању од наследства*. Претпостављамо да је до поистовећивања поменутих докумената од стране испитаника долазило због површног познавања законске регулативе, али и због тога што се она тумачила помоћу обичајноправних схватања; конкретно, реч је о правилу које налаже да очеву заоставштину наслеђује син који је живео са њим на имању. Сматрамо да на одлуку појединаца да не прихвате свој део наследства

није утицало превасходно или само то што су примали дечји додаток, већ то што су се приликом наслеђивања очеве заоставштине руководили обичајноправним схватањима. Тако је, чини се, дечји додаток постао добар изговор онима који су претендовали на наслеђивање земље (који живе на селу, у заједници са оцем и мајком) да елиминишу из наследства оног брата који је примао дечји додаток, као и то да они сами не примају поменути помоћ из страха да не изгубе право на наследство на које су претендовали. У прилог овом закључку иде податак да се дечји додаток јавља као реметилачки фактор онда када на наследство очеве имовине претендују двојица браће.

Уједно је појединцу који живи од пољопривреде стварало осећај извесне имовинске и материјалне сигурности то што је његов брат примао дечји додаток – наследиће сву имовину на селу. Уколико имамо у виду да им та имовина представља основни извор прихода, постаје разумљиво зашто настоје да је наследе и зашто осећају имовинску несигурност када брат који живи у граду жели да наследи део имања. А као што смо видели, на појаву имовинске несигурности и на промене код наслеђивања утиче, између осталог, економска криза у постсоцијализму, која наводи појединце који живе у граду да наслеђују део имовине на селу, независно од тога да ли су примали дечји додаток или не. Из овога следи да материјална и егзистенцијална несигурност која се јавља код појединаца у периоду постсоцијализма такође утиче на промену обичајноправних правила наслеђивања. Тако се овде суочавамо са примером утицаја законске регулативе на промене у оквиру постојеће обичајноправне праксе. А како ће поменути утицаји тећи, то увелико зависи од тумачења оба закона од стране самих појединаца, јер – као што видимо – није дечји додаток сâм по себи имао утицаја на праксу, већ изјава о непосредовању непокретности, коју су појединци тумачили као одрицање од наследства. И у том погледу се види да појединци граде праксу по сопственом нахођењу, односно, да она у много већој мери представља одраз појединчевих тумачења законских и обичајноправних прописа него стваран одраз законске регулативе.

Контекст, реформе и стратегије за добијање дечјег додатка након 2000. године на примеру села Гај

Село Гај се налази у јужном Банату и са популацијом од преко 3000 становника чини једно од насељенијих села у читавој Војводини. Село је стратешки врло добро позиционирано између четири града – Ковина, Беле Цркве, Панчева и Смедерева. Ова четири града важила су за индустријски развијенија током социјализма и места која су обезбеђивала запосленост. Тако је већи део становништва, претежно мушке популације, био запослен у индустријском или јавном сектору у једном од ових градова. Остатак популације углавном се бавио пољопривредом.

Једна од производних предности Гаја у односу на друга села у околини била је та што се у њему налазио пољопривредни комбинат „7. јул“, као и „Рудник Ковин“, чији су копови свега 7 км удаљени од Гаја. Међутим, након 2001. године па све до недавно, ова предузећа, као и многа друга из оближњих градова, претрпела су неколико неуспешних приватизација, што је коначно резултирало великом незапосленосту у самом селу. Незапосленост и сиромаштво су погодили претежно средовечне и настарије становнике села. Данас у околини Гаја успешно послује свега неколико приватних предузећа, што резултира великом

конкуренцијом за сваки потенцијални посао.

Са друге стране, будући да је један део популације током социјализма био запослен у индустријском или јавном сектору, то је утицало на профилисање овог села у професионалном смислу, јер је у њему веома мали проценат становништва живео искључиво од пољопривреде. За већину породица чији су чланови били запослени пољопривреда је чинила само додатни извор прихода и сигурности. Неки од становника села нису били у могућности да прошире своју пољопривредну делатност и имање највећим делом због социјалистичког аграрног максимума, који је износио за пољопривреднике до 10 ha и за раднике до 5 ha. Тако просечан пољопривредни посед данас износи 3,59 ha у целој Војводини, што се односи и на Гај, и подудара се с обимом поседа који је био дозвољен радницима у социјализму (Пејановић 2009). Након 2000. године перцепција становништва села значајно се мења и многи виде у пољопривреди начин да се избегну глад и незапосленост. Међутим, опште стање у пољопривреди одаје чињеницу да пољопривреда пре представља стратегију преживљавања него уносан и профитабилан посао. Многи разлози доприносе томе, а неки од кључних су недостатак инфраструктуре, модерне механизације и логистике. Такође, становници села који су искључиво посвећени пољопривреди суочавају се с различитим врстама манипулација пољопривредног тржишта и тендера, монополизацијама обрадивих површина, извозних позиција и томе слично (в. Пејановић 2009).

Укратко, Гај представља само један типичан пример транзиционог села, које је искусило оштре и лоше спроведене трансформације система, што је кулминирало општим падом животног стандарда, незапослености и квалитетом живота. Различите стратегије становника Гаја на овом месту су посебно занимљиве, јер указују на покушаје амортизације материјалне, имовинске или социјалне несигурности, и тешкоћа у којима су се нашли, а које нису директне последице индивидуалне кривице, неспособности или општег несналажења у верему после 2000. године.

Кроз пример дечјег додатка биће појашњено како испитаници из Гаја, упркос стриктним законским критеријумима који се односе на потенцијалне кориснике дечјег додатка, практично успевају да не промене имовински статус и да у исто време постану корисници ове социјалне помоћи. Међутим, пре осврта на данашње стање неопходно је накратко приказати искуства испитаника који су били корисници дечјег додатка у доба социјализма и упоредити их са искуствима данашњих корисника, и тако јасно указати на индивидуалне стратегије које су, шире посматрано, индикатори структурних политичких, идеолошких и економских промена.

Од укупно 60 испитника из Гаја 20 % њих имало је или има искуство са добијањем или губљењем права на дечји додаток, како пре 2000. тако и после 2000. године. Међу испитаницима који су имали искуства са процедуром дечјег додатка током периода социјализма има оних који су ову социјалну помоћ изгубили, или је пак никада нису ни остварили. Као најчешће разлоге наводе поседовање или накнадно стицање непокретности (земље) која је превазилазила прописани минимум од стране Закона о дечјој заштити и самоуправним интересним заједницама дечје заштите (48/74), или због повећања укупних породичних примања у виду пензија или плата чланова породице. Ту наилазимо на још једну потврду дискрепанце овог социјалистичког закона и праксе, где

имовинско стање представља главну препреку остваривању права на дејчи додатак. На основу разговора са испитаницима може се закључити да су се промене у имовинском стању, посебно оне које су се односиле на непокретности, обављале транспарентно и у одређеним законским роковима, при чему се преваходно мисли на процесе наслеђивања. То се, рецимо, види у случајевима испитаника који су због наследства непокретне имовине у виду земље аутоматски изгубили право на дејчи додатак већ у првој провери имовинског стања корисника, или га никада нису ни добили ако су први пут конкурисали за њега. Другим речима, процеси судских оставинских расправа се у случају ових испитаника нису одлагали, јер није постојала никаква бирократска нити економска препрека за наслеђивање имовине, нити је постојао разлог да се стечена или наслеђена имовина не упише у катастар. Са друге стране, то доста говори и о самој материјалној вредности дејчег додатка, због којег се није манипулисало стеченим или наслеђеним имовинским стањем. Штавише, међу испитаницима који нису никада добили ову врсту социјалне помоћи (или су је изгубили), због наведених разлога, постојала је одређена врста стигматизације дејчег додатка. То конкретно значи да су дејчи додатак почели да посматрају као „социјалну помоћ“ и да га доводе у везу са сиромаштвом и срамотом.

Само неколико година касније, након колапса социјалистичког система, мења се готово сасвим перцепција дејчег додатка од стране испитаника. Као што је већ поменуто, дејчи додатак је пре 2002. године представљао комбинацију социјалне и популационе политике. Упркос томе што је „после 2002, дејчи додатак иницијално био замишљен искључиво као социјална мера намењена сиромашној деци, а не универзално право деце у Србији“ (Vuković i Perišić 2011, 246), са све већим бројем корисника, ова социјална политика није успела да остане у предвиђеним оквирима. Тако се од почетка економске кризе број корисника дејчег додатка значајно повећао, посебно 2010. године, када је накнаду примало више од 435. 000 деце, или 30% од укупног броја (<http://www.dnevnik.rs/drustvo/najugrozeniji-deca-i-stari>). Међутим, запослени у центрима за социјални рад сматрају да барем 10% корисника неоправдано користи дејчи додатак, како због рада у „сивој зони“ тако и због лажних података (Радовић 2012).

Свим преосталим испитаницима из Гаја који су почели да користе дејчи додатак након 2000. године заједничко је то што раде у „сивој зони“, или су пак нерегистровани пољопривредни произвођачи, па се тако и једни и други воде у евиденцији као званично незапослена лица. У највећем броју случајева заједничко им је и то што онај који је корисник дејчег додатка у оквиру породице нема никакву имовину у свом власништву, иако се то не подудара са реалним стањем. Ту управо наилазимо на кључно питање стратегија за којима људи посежу како би допунили породични буџет средствима на која можда не би имали право по критеријумима ЗФППД-а, тј. у случају да су своје материјално и имовинско стање транспарентно приказали.

Код испитаника из Гаја се као најчешћа стратегија појављује непријављивање реалног имовинског стања. То постижу тако што власници целокупне имовине бивају најстарији чланови домаћинства (родитељи).¹⁰ Међу таквим испитаницима, најмањи породични посед, односно – укупна површина под

¹⁰ Бележимо примере када се као власници имања појављују браћа или сестре испитаника.

закупом породичног газдинства, износи 5 ha, а највећи 60 ha.¹¹ Такви корисници дечјег додатка живе искључиво или највећим делом од пољопривреде, и они такође највише привређују у домаћинству. У таквим домаћинствима је заправо дошло до професионалне и генерацијске, али не и до имовинске смене.

У другом случају, испитаници, и поред тога што већ неко време живе и привређују у одвојеним домаћинствима, остају пријављени на адреси својих родитеља, иако на њој не живе, а исто тако се земља коју обрађују званично води као власништво њихових родитеља, или као закуп родитељског пољопривредног газдинства. На тај начин постижу да се легално воде као лица без имовине, да немају пријављене приходе и да се повећа укупан број чланова једног домаћинства, чиме се смањују укупни приходи по члану домаћинства, а тако и повећавају њихове шансе за добијање дечјег додатка.

Са друге стране, бележимо пример шта се дешава када појединац регуларно пријави имовинско стање и конкурише за дечји додаток. Један испитаник је био одбијен за дечји додаток када је исте године купио и на своје име превео 2 ha земље. Свих претходних година је као нерегистровани пољопривредни произвођач обрађивао велико имање (око 68 ha), које је у власништву његовог очуха, што му је омогућавало да ужива право на дечји додаток.

Поврх ових и сличних стратегија, веома је интересантна перцепција дечјег додатка од стране испитаника. Они, наиме, сматрају да би то требало да буде подстицај државе у повећању наталитета, а не само социјална мера намењена најсиромашнијој деци. У том смислу, већина испитаника која користи дечји додаток од 2000. године, са једне стране, заправо рационализује своје стратегије тиме што верује да подиже наталитет и на тај начин компензује свест о томе да евентуално врши прекршај, јер не пријављује реално имовинско и материјално стање. Са друге стране, они који своје поступке рационализују општом неизвесношћу живота у Србији убеђени су да једино државни фондови и државне институције, чак и у ситуацијама највеће беде и несташице, морају да обезбеде најминималнија средства за живот намењена деци.

Такође, када је реч о односу према имовини, може се закључити да испитаници заузимају крајње прагматичан приступ, управо због социоекономске и политичке ситуације у држави. Већина њих не размишља о преносу имовине на своје име све док њихова деца похађају школу, или пак док их смрт родитеља законски не присили да се трансфер имовине изврши. Међутим, то не значи да они не желе да наследе ту имовину и да неће настојати да је добију у оставинској расправи. Додатни разлог представља и чињеница да на нивоу Гаја и општине Ковин родитељи који користе дечји додаток имају право на веће попусте за аутобуске карте за децу, као и за њихове школске књиге, што укупно може да растерети породични буџет. Тако је једна испитаница у крајње духовитом маниру рекла: „Муж и ја, осим кола и троје деце, немамо ништа у нашем власништву, а све остало је на свекра и свекрву“¹², чиме је апострофирала њихову имовинску

¹¹ Приликом провере имовинског стања кандидата за дечји додаток, уколико се ради о регистрованом пољопривредном произвођачу, рачуна се укупан катастарски приход који је остварен на пољопривредној површини коју обрађује његово/њено газдинство, независно од тога да ли је та површина у власништву кандидата или је под закупом.

¹² Интервју са Б. П. снимљен је 19. 05. 2010. године у селу Гај.

ситуацију, па и крајње прагматичне разлоге за одржавање таквог стања.

Сви ови примери из Гаја приказани су како би се подробније приступило анализи стратегија које људи користе да би ублажили ефекте кризе која у Србији траје континуирано већ више од 20 година. У таквим „рутинизираним стањима кризе“ (нав. према Johnson-Hanks 2005, 366), људи често покушавају да максимализују све расположиве могућности и алтернативе које им могу помоћи у превазилажењу свакодневних егзистенцијалних проблема. Кризе које су изазване различитим природним или друштвено-политичким факторима иначе изазивају велико интересовање научника из друштвених и хуманистичких дисциплина, који покушавају да утврде и разумеју процесе одлучивања и моделе понашања људи у таквим ситуацијама. Међу многобројним теоретичарима поменућемо тезу коју су заступали Милс и Блосфелд о „динамичном рационалном избору“ (нав. према Hollos and Bernardi 2009, 318). Ова теза подразумева да типични актери покушавају да најрационалније оптимизују своја уверења и тежње путем радњи којима то могу да остваре, и да на крају добију ваљану потврду за исправност донесених одлука (Ibid, 318). На примеру испитаника који користе дечји додатак након 2000. године, то би значило да они услед све веће социјалне, финансијске и политичке несигурности и нестабилности у земљи покушавају да приступе државним фондовима, како би у случају погоршања социоекономске кризе имали резервни извор прихода и на тај начин обезбедили минималну егзистенцију своје деце. У том смислу, они предузимају радње које су неопходне да би могли остварити своје тежње, па стога не пријављују имовинско стање, нити у већини случајева покушавају да изађу из „сиве зоне тржишта рада“ активним тражењем посла¹³. На тај начин они успевају да оптимизују све своје расположиве капацитете, без икаквих консеквенци и потенцијалних губитака, као што је остваривање прихода са земље чији званични власници, или остваривање прихода из сиве економије, и на крају – остваривање помоћи и бенефиција из државних фондова. Овде треба поменути још један важан детаљ, а то је да је законом (Закон о здравственом осигурању, *Службени гласник РС*, бр. 119/2012, члан 22/9) свим незапосленим лицима (као и њиховој деци) која се редовно јављају на биро рада омогућено право на оверу здравствене књижице, чиме спадају у ред здравствено осигураних лица. Укратко, испитаници који су користили или користе дечји додатак након 2000. године успели су тако да обезбеде себе и своје породице са здравствене, имовинске, али и социјалне тачке гледишта, не жртвујући притом ни један од расположивих ресурса, што, рецимо, није био случај са корисницима дечјег додатка у време социјализма.

Без намере да се упуштамо у вредносне димензије ових стратегија, јер нам је искључиви циљ да покажемо личне и породичне стратегије као моделе путем којих људи осмишљавају и олакшавају себи живот у времену

¹³ Један од основних разлога за такав став је уверење да у сивој економији они могу да зараде много више него што би зарађивали путем регуларне плате, чији би велики део одлазио на високе порезе и остала давања. Чак, по изјави једног испитаника, „минимална плата“ је у сивој економији много виша него на званичном тржишту рада.

социокономске кризе, намеће се ипак један закључак који свакако може бити протумачен и у идеолошком кључу. Наиме, након 2000. године, промене политичког система донеле су и нове вредности и обрасце понашања. Временом је постајало јасно да држава више не може да буде патронистичка, као ни то да не постоје више капацитети који би решавали како колективне тако и индивидуалне проблеме. Коначно, испитаници су у крајње несигурним условима живота, увидевши да изостаје одговор државе, и што је још важније – сигурност, почели да се ослањају на своје „инстинкте“ преживљавања и покушали да преузму иницијативу, те да се наметну држави на исти онај начин на који их је она занемарила, тј. несавесном (зло)употребом ресурса, људи и институција.

Закључак

Примери из Врања и Гаја представљају покушај да се са готово два супротна краја Србије прикаже колико један наизглед спорадичан институт, попут дечијег додатка, дубински утиче на наследно-имовинске односе, како током периода социјализма тако и током постсоцијализма. У случају Врања, видели смо да се обичајноправана пракса наслеђивања често употребљавала као стратегија да би се из наследства целокупне родитељске имовине искључио онај брат који је живео у граду и примао дечији додаток. Дечији додаток је на тај начин фигурирао двојако. У свести оних који су живели у граду фигурирао је као компензација за ненаслеђивање земље, а код оних са села, који су претендовали на наслеђивање родитељске имовине – као јак мотив потврђивања обичајноправне праксе наслеђивања. Оваква перцепција наследно-имовинских односа и права итекако је у вези са општим поимањем сигурности, односно несигурности, у социјализму. Тако је град постао синоним социјалне бриге, загарантованог посла, стана, хране, равномерне дистрибуције, индустријализације и, уопште, различитих друштвено-професионалних шанси и просперитета, док је село, с друге стране, постало синоним назадног, несигурног и неизвесног живота.

Међутим, криза у обичајноправној пракси наслеђивања настаје с политичким и економским проблемима након пада социјализма, када они који су живели у граду, због економско-имовинске несигурности, нарушавају обичајна правила наслеђивања и претендују на свој део имовине; када, другим речима, покушавају да осигурају све своје расположиве ресурсе – социјалне (попут дечијег додатка), али и имовинске.

Примери из Гаја, с друге стране, потврђују управо овакав модел размишљања, тј. максимизације свих расположивих ресурса и алтернатива, у моментима када држава не гарантује економску па ни социјалну сигурност. Стога, свесно прикривање имовинског стања зарад обезбеђивања дечијег додатка као додатног породичног прихода јесте јасан показатељ стратегија сналажења, које се активирају као индивидуални одговор на опште друштвено стање.

Коначно, схватање несигурности се радикално разликује у периоду социјализма и у постсоцијализму. У првом случају, несигурност се транспонује са личног на колективно, где се она губи, али цена тога били су готово егалитарни услови живота. У другом случају, укидајући институције бившег социјалитичког система, одговорност се све више преноси на индивидуални план, чиме пропорционално расте несигурност сваког појединца. Цена тога је имовинска и друштвена раслојеност.

Литература:

- Boholm, Asa. 2003. "The cultural nature of risk: Can there be an anthropology of uncertainty?" in: *Ethnos*, Vol 68. No. 2. Routledge. Str. 159-178.
- Boholm, Åsa. 2008. "The cultural construction of risk: A relational approach". Rad je predstavljen na konferenciji First ISA Forum of Sociology, Sociological Research and Public Debate: Thematic Group on Sociology of Risk and Uncertainty TG04. Barcelona, Spain (September 5 - 8). Str. 1-23.
- Болчић, Силвано. 1995. *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Ђорђевић Црнобрња Јадранка. 2011. *Наслеђивање између обичаја и закона*, Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања 75.
- Hamilton Sarah, Billie R. Dewalt and David Barkin. 2003. "Household Welfare in Four Rural Mexican Communities: The Economic and Social Dynamics of Surviving National Crises". In: *Mexican Studies/Estudios Mexicanos*, Vol. 19, No. 2. Str. 433-462
- Hollos, Marida and Laura Bernardi. 2009. "Post-Socialist Uncertainty: Childbearing Decisions in Hungary". *Ethnology*, Vol. 48, No. 4. Str. 315-336.
- Johnson-Hanks, Jennifer. 2005. "When the Future Decides: Uncertainty and Intentional Action in Contemporary Cameroon". *Current Anthropology*, Vol. 46, No. 3. Str. 363-385.
- Lipsky, Michael. 1980. *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Матковић, Гордана. 2006. Децентрализација социјалне заштите у Србији. Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Пејановић, Радван. 2009. „Развојни проблеми пољопривреде Републике Србије“. *Агроекономика*, бр. 41-42, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду и Пољопривредни факултет. Стр. 5-23.
- Поповић В, Михаило (ур). 1991. *Србија крајем осамдесетих: социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Стаменковић, Србољуб. 1995. *Врање. Генеа и насеобинска еволуција*. Београд: Посебна издања Географског факултета у Београду 7.
- Станковић, Сања и Нина Арсић. 2011. „Социолошко-правни осврт на неке проблеме у реформи система социјалне заштите“. *Социјална мисао*, но. 3, Београд. Стр. 181-190.
- Vuković, Drenka and Natalija Perišić. 2011. "Social Security in Serbia – Twenty Years Later" in: *Welfare States in Transition – 20 Years after the Yugoslav Welfare Model*. Sofia: Friedrich Ebert Foundation. Str. 228-262.

Извори:

- Закон о дечјој заштити и самоуправним интересним заједницама дечије заштите, „Службени Гласник РС“ бр. 48/74; 30/79; 30/86; 6/89; 49/92; 25/96; 31/01.
- Закон о финансијској подршци породици са децом, „Службени гласници РС“ бр. 16/2002, 115/2005 и 107/2009.

Закон о здравственом осигурању, „Службени гласник РС“, бр. 119/2012.

А. Д. 2006. „Враћанци преживљавају на кредитима“. *Политика*, бр. 33303, среда 26. јул.

Радовић, З. 2012. „Све више захтева за дечији додатак“. *Вечерње новости*, 17. октобар. Преузето 28. новембра 2012.

<http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:401760-Sve-vise-zahteva-za-decji-dodatak>